

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОРФОГРАФІЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК

Незважаючи на те, що методика орфографії має багату історію і що в наш час чимало публікацій з питань поліпшення грамотності, навчання орфографії спричиняється неабиякими труднощами.

Формування навичок грамотного письма у школярів — одне чи не з найскладніших завдань, яке доводиться розв'язувати учителіві-словеснику. Саме це завдання позначено нині як найважливіша програмна вимога. Орфографічна грамотність учнів, як відомо, формується протягом чотирьох умовних періодів систематичного вивчення шкільного курсу мови: 1—4, 5—7, 8—9 та 10—11 класи.

Перед методикою орфографії стоїть завдання — розробити таку систему навчання, яка б ефективно забезпечувала орфографічну грамотність учнів, що закінчують 7 клас і створила б надійні передумови для зміцнення набутих навичок на етапах 8-9, 10-11 класів.

В історії розвитку педагогічної думки питання про природу навичок граматичного письма вирішувалось залежно від того, яку роль у навчанні правопису методисти й психологи відводили граматиці, правилам, інтелектуальній діяльності учнів.

Аналіз праць з історії і методики викладання орфографії свідчить про існування таких підходів, починаючи з 40-х років ХІХ століття, які відокремились у два абсолютно протилежні напрями — граматичний (Ф. І. Буслаєв, К. Д. Ушинський, Д. І. Тихомиров, Ф. Ф. Пуцикович та ін.) і антиграматичний (В. Зелінський, М. П. Раєвський, О. Зачиняєв та ін.)

Ігноруючи необхідність теоретичних знань, представники антиграматичного напрямку вихідним у засвоєння орфографії вважали розвиток зорових, слухових чи моторних сприймань і уявлень учнів. Навчання орфографії зводиться у зв'язку з цим до механічного списування, мнемонічних прийомів. Граматисти, навпаки, вирішального значення надавали вивченню граматики, пов'язаному з максимальним усвідомленням граматичних категорій і граматичних форм слова, його морфологічної будови, а слух, зір і моторику розглядати як допоміжні, підпорядковані граматиці чинники.

Заперечуючи роль свідомості у процесі утворення орфографічних умінь, «антиграматисти» стверджували, що для оволодіння правильним письмом потрібні лише механічно утворені навички, незалежно від рівня набутих теоретичних знань. Так, німецький педагог Борман висунув теорію, згідно з якою кращим прийомом навчання орфографії є списування. Услід за родоначальником цієї теорії Борманом підтримувалася й далі універсальність механічного списування, яке, на думку прихильників цього напрямку, повинно забезпечити міцність набутих учнями орфографічних навичок через повільне нагромадження зорових образів. Таку позицію поділяли вчені Гагенмюллер, Фукс, Лобзін, Ебінгауз та ін. У той же час А. Дістервег виступає за те, щоб «не оку, а вухові» надавати перевагу в навчанні школярів орфографії.

Антиграматизм, до зародження якого були причетні К. Житомирський, І. Соломоновський, В. І. Фармаковський, М. Ф. Бунаков та ін., завдав багато шкоди навчанню правопису школярів. Методистам, мовознавцям, працівникам освіти час від часу нав'язувались альтернативні дискусійні питання: «Слух чи зір», «Правило чи навички» і т. п. Вважалось, що орфографічне письмо більше залежить від механічних навичок, ніж від знання правил.

Пізніше В. П. Шереметевський — вже на російському ґрунті — знову відродив дискусію про пріоритет «слуху чи зору», відстоюючи вправи, які розвивають «пам'ять зору і пильність орфографічну, та вправи, пов'язані з розвитком мовлення школярів».

Нова течія, що виникла в Німеччині на початку 90-х років XIX ст., відома під назвою «експериментальної психології», або «теорії графічних образів», певною мірою надихнула «антиграматистів».

Створена В. Лаєм та «вивірена» Е. Мейманом теорія навчання орфографії мала яскраво виражений механічний характер, що, однак, дозволило її авторам визначити списування як кращу вправу для формування орфографічних навичок.

На думку українського психолога М. О. Пучковського, В. Лаєм навряд чи зміг би обґрунтувати значення списування, підтвердити одержані ними результати на російському мовному матеріалі, враховуючи обсяг словникового складу російської мови, наявність у ній різноманітних граматичних форм, флективне багатство і т. д.

У праці «Правопис і експериментальна психологія» І. Т. Костін піддав різкій критиці «нові» методи навчання орфографії представників емпіричної психології. І. Т. Костін довів хибність тверджень про універсальність методу списування як головної умови в оволодінні орфографічними навичками.

Однак популярність «експериментальної психології» була в той час досить високою. Під її вплив потрапили навіть відомі дослідники методики мови. Так, А. І. Томсон висловився за те, що орфографії можна навчитися «тільки через написання», без будь-якого мислення, тобто автоматично, не думаючи. Ідеї антиграматизму розвинули у своїх працях також П. О. Афанасьєв, Н. С. Державін, В. А. Малаховський і деякі інші методисти. Їх категоричні твердження про те, що правила правопису завдають навчання лише шкоди, відкидали найістотніше — серцевину із процесу формування орфографічних навичок,

О. В. Миртов у праці «Наш правопис» стверджував, що орфографічна грамотність майже завжди є результатом «навичок руки і ока, до справжньої освіченості вона не має прямого відношення».

Практика навчання незабаром показала хибність позицій прибічників антиграматичного напрямку.

Слід зауважити, що не всі методисти формування орфографічної грамотності вбачали в механічній науці. Так, ще Ф. І. Буслаєв у праці «О преподавании отечественного языка» обґрунтував необхідність свідомого засвоєння орфографії на граматичній основі, до того ж шляхом виконання системи вправ: диктантів, різноманітних видів списування, творів, переказів і т. д. ; другий етап навчання правопису пропонував починати з вивчення граматики, щоб учні могли обґрунтувати правопис «законами творення та зміни слів».

На відміну від «антиграматистів», по-іншому розглядали умови та механізми утворення орфографічних навичок учені граматичного напрямку, виразником ідей якого був К. Д. Ушинський. Поставивши перед собою мету — будувати навчання орфографії на основі співвідношення правила й механічних вправ, він дійшов висновку про те, що поряд із вродженими рефlekсами існують рефлективні рухи, які «встановлюються вже не природою, а самими, і що рухи, спочатку усвідомлені й довільні, стають від частого повторення неусвідомлюваними й недовільними нарівні з рефlekсами», названі ним навичками або звичками.

Послідовники К. Д. Ушинського, яких об'єднувала його теорія про свідоме формування орфографічної навички та переконання про провідну роль граматики у процесі навчання орфографії, до початку XIX ст. розробили більшість методичних прийомів, що успішно застосовуються і в сучасній школі. За свідченням Д. М. Богоявленського і О. В. Текучова, «почесну роль» в утвердженні граматичної теорії навчання орфографії відіграв О. М. Пешковський. Критикуючи механістів, які заперечували свідоме вивчення правопису, виходячи з того, що грамотна людина пише, не думаючи про правила, тобто автоматично, він довів, що всім звичайним діям передуює свідоме засвоєння їх. «Однак, коли навчаєшся, необхідно пізнати це правило».

О. М. Пешковський ще раз довів необхідність граматики з оволодінням орфографією. Він також вніс суттєве доповнення в розроблену К. Д. Ушинським теорію

орфографічної навички, вказавши на необхідність зміцнення «підсвідомих асоціацій» граматичною роботою, мотивуючи при цьому свою думку, що граматики саме й займається переведенням підсвідомих явищ у свідомі.

О. М. Пешковським була відроджена, таким чином, теорія про «свідому природу» орфографічної навички, основа якої складалась із знань граматичної структури мови, розуміння значень і функцій морфем, у тому числі й афіксів, які є головним засобом деривації.

Слід відзначити про те, що, пов'язуючи зв'язок орфографічних вправ із граматиною, послідовники К. Д. Ушинського дещо недооцінили роль і значення творчих робіт, незважаючи на те, що їх наставник саме в розвитку мовлення вбачав «основу» системи вправ, що сприяють виробленню орфографічних навичок.

Д. І. Тихомиров, Ф. Ф. Пуцикович та інші «граматисти» сенс виконання вправ бачили тільки в розв'язанні орфографічних завдань.

Вчителі, що працювали за їх підручниками, незабаром помітили, що навіть ті учні, які успішно писали диктанти, грамотно виконували вправи, у переказах і творах припускались великої кількості помилок. Автори підручників не змогли пояснити, що їх методика в цілому правильна, але позбавлена завершальних творчих робіт, здатна лише формувати в учнів уміння, які, проте, зможуть перерости в навички лише під час систематичного виконання вправ із розвитку мови на завершальних етапах орфографічних тем.

Серед практиків поширився рух «на захист живого слова», який очолили В. Т. Шеремтєвський, М. Ф. Бунаков та інші, які правильно побачили в розвитку мови учнів сенс навчання орфографії.

Внаслідок цього школа не відразу змогла зайняти правильну позицію щодо проблеми безграмотності учнів різних вікових груп.

У працях Д. Н. Богоявленського, С. Ф. Жуйкова, М. С. Рождественського, С. Х. Чавдарова, О. М. Біляєва, М. І. Пентиліук, І. М. Хом'як, С. В. Караман та ін. об'єктивно оцінено набутки теорії і практики навчання орфографії вітчизняними психологами і методистами, обґрунтовано принципи диференційованого підходу до засвоєння орфограм із рідною мовною характеристикою та з урахуванням створення адекватних умов для формування в учнів відповідних орфографічних навичок.

Розгляд питання про психологічні умови формування в учнів орфографічних умінь і навичок викликає потребу розкрити самі поняття «уміння», «навички», їх природу.

Відомо, що в історії шкільного викладання мови орфографічні навички завжди були особливими предметами навчальної діяльності школярів. Ці навички виступають у групі навчальних, тобто таких, що можуть набуватися, змінюватися, удосконалюватися під дією спеціально спрямованого педагогічного втручання. Вирішального значення у цьому процесі набув правильний розподіл співвідношення в організації навчальної роботи для оволодіння вміннями й навичками. П. Я. Гальперін, А. В. Запорожець, Д. Б. Ельконін у праці «Проблеми формування знань і умінь у школярів та нові методи навчання в школі» дали характеристику вмінням і навичкам як діям, що поетапно формуються. Виконуючи такі дії шляхом застосування теоретичних знань, учні набувають уміння, які, автоматизуючись, у подальшому стають навичками.

Виходячи із аналізу психологічної, а також методичної літератури, можна зробити висновок про те, що в основі орфографічної навички лежить поетапне формування правописних умінь, що складаються із певних орфографічних дій, виконання яких забезпечується системою вправ, що використовуються залежно від змісту мовного матеріалу. Міцність навичок залежить від рівня усвідомлення в процесі їх становлення. Фонематичний принцип, покладений в основу української орфографії, сприяє осмисленому утворенню в учнів навичок правильного письма.

Чим складніша програма за своїм лінгвістичним характером, тим складнішою буде й структура орфографічної навички. Саме тому психологи зазначають, що утворення

орфографічних навичок залежить від характеру орфографічних фактів, і тому розробляти методику слід диференційовано, враховуючи при цьому не лише психологічні закономірності утворення навички, а й лінгвістичні особливості тих чи інших орфограм.

Для успішного навчання мало озброїться однією лінгвістичною теорією. Щоб засвоїти правила граматичного письма, ними слід оволодіти як інструментом, як способом дії.

В останнє десятиріччя у психологічній науці утвердилась думка про єдність свідомості й діяльності, тобто про діяльнісний підхід у навчанні. Розглядаючи навчання як спеціально організований процес, педагоги і психологи відзначають наявність у ньому взаємопов'язаних етапів. При цьому важлива роль відводиться усвідомленню цілей і завдань дії — що повинно одержатися в результаті дії і на окремих його етапах, а також усвідомленню способів виконання дії. У зв'язку з цим у самій дії (у цьому випадку в орфографічній дії) виділяються два компоненти — орієнтаційний і виконавський.

Вибір орієнтирів, суттєвих для становлення навички, у практиці навчання пов'язується з особливостями вивчуваного предмета (орфографії), етапів навчання і конкретним завданням.

Спостереження показують, що процес формування орфографічної навички неоднаково виявляється на різних етапах навчання. Ознаки, на які орієнтуються учні різних вікових груп, змінюються, стають дедалі більш «граматичними». Постійне удосконалення орфографічних дій учнів, засноване на накопичуваних наукових знаннях, сприяє різному розвитку школярів, якісному поліпшенню їх навичок.

Оскільки навичка формується не відразу, а поступово, а якість її визначається способом дії, для досягнення навчальних цілей особливо важливо усвідомити такі положення психологічної теорії:

1. Процес формування навичок передбачає наявність певних етапів навчання зі своїми зовсім конкретними цілями і завданнями.

На думку психолога М. С. Жуйкова, в ході занять молодших школярів формується система розумових операцій, в результаті виконання яких розв'язуються граматико-орфографічні завдання певного типу. У період систематичного курсу (5—9 класи) етапи навчання теж повинні виділятися, оскільки без них важко говорити про розвиток, удосконалення навичок правопису у школярів цієї вікової групи.

2. Не тільки чітко визначені етапи з їх цілями і завданнями, але не менш важливим є усвідомлення учнями способів дій.

3. Спосіб дії тісно зв'язаний з його орієнтаційною основою — тією системою конкретних операцій, які дозволяють досягнути очікуваного результату.

4. Нарешті, психологи визначають і форму виконання дії:

а) матеріальна наявність плану виконання дії, опорних матеріалів, схем, таблиць і т. д. ;

б) мовленнєві (учень в голос коментує, промовляє, в якому порядку і що він буде робити);

в) розумова (всі операції здійснюються в умі про себе);

г) розумова форма дії — передання навичок, автоматизму.

У практиці навчання найбільш повно використовується перша форма, менше — друга і майже відсутня третя. Тому і очікувані результати не завжди вдається одержати. Кожна форма дії вимагає вироблення через свою систему вправ.

1. Якщо навчальний процес поставлено грамотно, неважко налагоджувати і самоконтроль учнів, який становить важливий компонент їх навчальної діяльності.

Отже, головними умовами для формування у школярів орфографічних навичок під час вивчення основних розділів шкільного курсу мови є такі:

— необхідний рівень теоретичних знань з фонетики, графіки, орфоєпії, орфографії, морфології;

- відповідність специфіки вивчення аналізованого розділу методичним принципам навчання орфографії;
- цілеспрямована реалізація в навчальному процесі специфічного принципу зв'язку орфографії з фонетикою, орфоепією, словотвором, морфологією;
- використання методів і прийомів навчання орфографії відповідно до лінгвістичної характеристики орфограм.

Література

1. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания,— Кн. I,- М., Изд-во АПН РС УССР, 1950, 679 с.
2. Біляєв О. М. Сучасний урок української мви,— К.: Рад. Школа, 1981,- 176 с.
3. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка.— Ленинг: Учпедгиз, 1941,— 248 с.
4. Галперт П. Я., Запопрожец В. А., Эльконин Д. Б. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе // Вопросы психологии,— 1963.— № 5,— С. 61-72.
5. Жуйков С. Ф. Формирование орфографических действий,— М.: Просвещение, 1965.— 355 с.
6. Миртов А. В. Наш правопис. Методи і способи вивчення орфографії,— Харків: Держвидав України, 1923,— 41 с.
7. Пешковский А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики,— М.-Л., 1930,— 176 с.
8. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах/За ред. М. І. Пентиліук. Підручник для студентів,— К.: Ленвіт, 2000.— 265 с.

Аннотація

В статті освітлені питання, що стосуються теорії та практики формування в учасників орфографічних знань та умінь в процесі вивчення української мови в середній загальноосвітній школі.